

Szerb László

A NUKLEÁRIS ELRETTENTÉS JOGI-SZERVEZÉSI HELYETTESÍTÉSÉRŐL

SZERB LÁSZLÓ TANULMÁNYA ELÉ

1987 tavaszán hunyt el Szerb László a Külügyi Államtitkárság Jogi Osztályának vezető jogásza. Ezen a poszton nemigen volt nála jobb szakemberünk. 1911-ben született Csáktornyán, Zágrábban fejezte be jogi tanulmányait. Körülbelül három évtizedet dolgozott a Külügyi Államtitkárságon. Rendkívüli szaktudására, munkabírására, emlékezőnképességére, amely nála nemcsak tulajdonság, hanem magatartás is volt. Pályafutása során talán csak egyszer tért el ettől. 1963-ban cikket közölt az ország legismertebb nemzetközi-jogi folyóiratában (Jugoslovenska revija za međunarodno pravo), melyben nem a fennálló gondolkodási rendszer összefüggéseit kutatta vagy vitatta, hanem azon túl merészkedett. Alternatívát javasolt, mely helyettesítené a nukleáris megfélemlítés egyensúlyát.

Bernard Shaw szerint minden szakma egy összeesküvés. Szerb László szerette Bernard Shaw-t — talán csak Tóth Árpádot olvasta szívesebben — de halogatta csatlakozását, „az összeesküvőkhöz”, akikkel együtt töltötte életét. És 1963-ban „színt vallott”. Előbukkant titkos fegyvere, a *naivitás*, melyet talán éppen visszahúzódozó szerénységébe rejtve, sikerült egy ragyogó karrier ellenében átmentenie. Az a naivitás, mely veszélybe sodorja a feddhetetlen szakértőket — de feltétele minden eredeti gondolkodásnak.

Egy naivitás egyensúlyt képes bontani, és ilyenkor hordozója is, de más is, kibillenhet a tekintély teremtetten egyensúlyából. Amikor Szerb László elképzeléseit olvassuk a világbéke lehetséges felépítéséről, felvetődik a kérdés: jogos hordozói-e a komolyságnak és felelősségteljes felnőtt magatartásnak azok az államférfiak, akik harminc évvel ezelőtt Genfben napokig azon vitatkoztak, a szocializmus és a „szabad világ” zászlóit lengetve, hogy milyen asztalnál üljenek. (A végén különleges asztal készült az elvszerűen

ülni vágyó államférfiaknak.) A tekintélyszimbólumokon, procedúrákon, szabályokon a forradalmak se sokat tudnak változtatni. Kissinger és Le Duc Tho tárgyalásai is szabályosak voltak. Az első napokban néhány percig tartottak csak a találkozások, mindenki csak elmondta előre elkészített szövegét. Illő tapintattal, a szakma konspiratív szabályait betartva, megfelelő kitérőkkel, érzékeny pontok megkerülésével haladtak lassan, szabályosan, hónapokig a lényeg felé. Egyik sem árult el semmi sietséget. Semmi komolytalan tüsténkedést. Hosszú hónapokig tartottak a párizsi tárgyalások. Közben több ezren estek el Vietnámban mindkét oldalon. És a betartott procedúra, szabályszerűség megkapta jutalmát. Mindketten Béke Nőbel-díjasok mint Szadat és Begin.

A dolgok összetettek. És rendszerbe vannak ágyazva. Aki ezt felelősségteljesen figyelembe veszi, nemigen tévedhet — és nemigen változtathat semmit. Szerb László mintaképe volt a felelősségteljes szakértőnek. Ezúttal viszont a szakma bűvkörein kívüli értékekhez köti felelősség.

Amikor megjelent az írás, a kollégák azzal fogadták, hogy „érdekes”, „szokatlan”; egyesek azt mondták, hogy „szép”. Szakmai körökben hamar elült a visszhang. Szakmai körökön kívül nemigen olvasták. Most, negyedszázad elteltével, szeretnénk még egy alkalmat adni ennek a szövegnek.

Várady Tibor

I. A nemzetközi viszonyok lidércnyomásként nehezednek az emberiségre. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a jelenlegi helyzet pattanásig feszült, s hogy bármely pillanatban általános katasztrófát robbanthat ki. Úgyszintén mindenki számára világos az is, hogy ez az áldatlan állapot elhárítható, s hogy a közeljövőben olyan általános jólétben élhetnénk, amilyenben idáig még sohasem volt részünk. Az emberiség azonban, úgy látszik, képtelen a kivezető útra lépni, s így továbbra is a veszélyes szakadék szélén imbolg. A legfőbb kérdés, amelyre meg kell találnia a választ az, hogy miként küzdhető le maradéktalanul ez a tehetetlenség.

Nem a nemzetközi viszonyokban elérendő célok meghatározása a lényeg, s az, hogy előírjuk egyes országok számára, miként ériék el e célokat, hisz mindezt már pontosan meghatározzák és előírják a koegzisztencia számталanszor meghirdetett elvei, elsősorban pedig az ENSZ Alapokmánya. A tehetetlenség egyik megnyilvánulási formája ugyanis éppen az, hogy a nemzetközi jog átalakításáról kezdeményezett minden vita már az említett elvek taglalásánál megreked. Az ENSZ Közgyűlésének 1505. számú (XV), a nemzetközi jog kodifikációja és progresszív fejlesztése terén ki-fejtendő munkáról szóló rezolúciója máris egy ilyen taglalás felé vezet.

A lényeg egy olyan rendszer létrehozása, amelyet *Galbraith* professzor a közgazdaságtanban „countervailing power” néven emleget. Ez biztosítékot nyújt majd az országoknak az Alapokmány tiszteletben tartásához,

mégpedig úgy, hogy idejekorán megakadályozza a vele szemben álló erők kibontakozását. Sajnos, egy ilyen rendszer kidolgozásában és kidolgozásában hihetetlenül fantáziátlannak bizonyult az emberiség; nem tudott kiszelni okosabbat az atommal való fenyegetésnél.

Az atomhatalmak szerint a nukleáris fegyver olyan ellensúlyozó erő — fenyegetés — amelynek lélektani hatást kell kifejtenie a másik oldalon álló, országukat agresszióba sodró erők ellen. Az atomhaderő azonban csak bizonyos tekintetben tekinthető ellensúlyozónak, mert teljesen a célját téveszti, hisz megközelítőleg sem tudja igazolni a létrehozásával megteremtett veszélyt. Az amerikai bombázók miatti riadó pl. a közelmúltban újfent megerősítette, hogy a tőle való félelem legalább akkora valószínűséggel válthat ki agressziót, mint amilyen mértékben képes meggátolni azt. Éppen ezért az eljövendő rendszer elsődleges feladata az atomfegyverek leszerelése. Ennek viszont pont az az előfeltétele, hogy kiküszöböljék az államközi politikából a lélektani indítékként és eszközként alkalmazott rettegést. Ez pedig csak a nemzetközi viszonyok alapjainak tüzetes és körültekintő felülvizsgálásával érhető el.

II. A felvilágosult népek nemzetközi viszonyainak alapját képező eszmék legtalálhatóbb kritikája *Shaw*-nak attól az emberevőjétől származik, aki elutasította még a gondolatát is annak, hogy léteznének olyan emberek, akik embertársaikat megölik, ha nem akarják megenni őket. Az emberevő-felfogásnak még alacsonyabb foka az, ami az atomfegyverek körüli vitában jut kifejezésre, amikor mindkét fél azt állítja, hogy nem támadási céllal gyártja, halmozza és tökéletesíti az atomfegyvert, hanem csupán megtorlásként, ha esetleg a másik fél elsőnek alkalmazná, illetve hogy elretentse és visszatartsa a másik felet egy esetleges atomtámadástól.

Ez az állítás két feltevésre épül: az egyik szerint a másik fél oly mértékben az emberevő szint alá süllyedt, hogy képes atomtámadást végrehajtani, illetve annyira elvetemült, hogy kegyetlenül megöli, megnyomorítja az emberek és a születendő gyermekek millióit. Főként úgy, hogy elevenen megégeti, szétszaggatja, szétmorzsolja vagy már születésük előtt elkorcsosítja őket, noha világos számára, hogy neki is csak óriási kára származhat az egészből még a lehetséges megtorlás nélkül is. A másik feltevés szerint az első fél szintje is mélyen a kanibál-természet szintje alatt van ahhoz, hogy miután területén milliók pusztultak el elégtételt és elégedettséget érezzen, ha a maga részéről is hasonlóan jár el, tehát ugyanolyan kegyetlenséggel irtja ki és nyomorítja meg az ellenfél területén élő ártatlan tömegeket és a véletlenül ott tartózkodókat, beleértve saját és más országok állampolgárait is. Tudnia kell ugyanis, hogy azáltal azokat is elpusztítja, akik az atomtámadást túlélőkön esetleg segíthetnének. (A második világháború utáni események bizonyítják, hogy a győzteseknek fel kellett újítaniuk a vesztesek gazdaságát.)

Bármilyen értelmetlennek tűnnek is a megfogalmazott feltevések, tagadhatatlan, hogy ezek képezik a tömbpolitika alapját. Ezért érdemes őket tüzetesebben is megvizsgálni, hogy miként maradhattak fenn minden értelmetlenségük ellenére is?!

A két tömb közötti hiányos kapcsolatok ellenére sem valószínű, hogy bárki is azt merészelné állítani: a másik fél lakosságának túlnyomó, vagy legalábbis számottevő része a fent említett emberevő szint alá süllyedt. Ezt nem is teszik, ellenkezőleg, mindkét fél azt állítja, hogy valójában a másik fél vezetőitől retteg, egy aránylag csekély számú rétegtől, akik eszmei dogmatizmustól, hatalomvágytól, saját vagy osztályuk előjogai fenntartásának vágyától elvakulva képesek egy nukleáris világegés beindítására. Azok, akiknek ez mindkét oldalon érdekükben áll, úgy vélik, hogy a másik fél társadalmi berendezése szükségszerűen ilyen torz felfogású vezetőréteget termel ki, s ebből következik azután, hogy az egész ügyet eszmei viszályként tüntetik fel. A különböző társadalmi berendezésű országok közötti koegzisztencia lehetőségébe vetett hit valójában annak tagadása, hogy bármelyiknek a meglévő társadalmi berendezések közül szükségszerűen ilyen vezetőket kell kitermelnie.

A vezetők problematikájától egyik fél sem mentes, márcsak azért sem, mert egyetlen fennálló társadalmi rendszer sem szavatolhatja, hogy legfelső vezetőségébe nem kerülnek be alkalmatlan és felelőtlen személyek is. Az atomfegyverek korszakában viszont bármelyik fél országában óvakodni kell egy olyan csoport hatalomra jutásától, mint amilyen a második világháborút kirobbantotta, mert ez az egész emberiség pusztulását jelentené.

Az atommal való megfélemlítés politikája lényegében normális vezetők-re számít a másik félnél — normálisakra a fentebb említett emberevőinél alacsonyabb szinten —, akik nem hajtanak végre atomtámadást, de csak abban az esetben nem, ha tudják, hogy utána egy bizonyos fokú megtorlás következik. A nukleáris elrettentés stratégiája a lélektani hatásra épít: „Az elrettentés problémája újdonság a hadtörténelemben. A múltban a hadsereggel szemben támasztott követelmény a háborúra való felkészülés volt, s ennek sikerességéről a győzelem kivívásával kellett tanúbizonyságot tenni. Az atomkorban azonban a győzelem elvesztette hagyományos jelentését, s most a háború *kitörését* tartják a legszörnyűbb dolognak. Jelenleg a katonai szervezet sikeressége inkább attól függ, hogy mennyire képes megőrizni a békét, lényegében tehát a lélektani mércék a döntőek. Bizonyos cselekményeket elrettentéssel igyekeznek meggátolni, úgy hogy azokat bármely más cselekedetnél kevésbé vonzóvá teszik.”¹

Nemzetközi viszonylatban ez voltaképpen a vérbosszú alapján megszervezett béke intézménye, amely *Lippmann* véleménye szerint (*New York Herald Tribune*, 1961. IX. 14.) olyan sikeres, hogy egyetlen kormány sem fog hidegvérűen atomháborút kirobbantani egy hasonló erejű atomhatalommal szemben. Csak egy erkölcsileg esztelen egyén nyomhatná meg a háború kezdetét jelentő gombot. *Jules Moch*² úgy véli azért nem kerül sor atomháborúra, mert egyik fél sem óhajtja a kollektív öngyilkosságot, de fennáll a lehetőség, hogy valamilyen hiba vagy egy alárendelt örültsége folytán mégis bekövetkezik.

Elképzelhető, hogy a nukleáris elrettentés politikája mindaddig sikeresen óvja a világot a kormányok részéről szándékosan kezdeményezett atomháborútól, míg az erősebbek, főleg az atomhatalmak vezetői mindkét tömb-

ben (a fenti értelemben) normálisak. Ugyanakkor e politika önmagában véve is megteremti az atomháború kitörésének lehetőségét, mert a „normális” vezetők felhalmozzák az atomfegyvereket, amelyek kormánycsere révén nem normális vezetők kezébe kerülhetnek. Nincs kizárva ugyanis, hogy ne adnák meg akár alacsonyabb rangú parancsnokoknak is az alkalmat, hogy önkényesen rendelkezzenek az atomfegyverekkel, vagy hogy a megtorlást megindító gombot a berendezésekben beálló hiba és a radarmegfigyelők tévedése hozza működésbe. E politika műszaki jellegű következményeihez hozzá kell még adni a méregdrága fegyverkezési verseny lélektani, gazdasági következményeit is. E költséges versengés csak növeli annak lehetőségét, hogy a nem normális vezetők kaparintsák meg a hatalmat, s ekkor már aligha lehet számítani az elrettentés normális lélektani hatására. Így azután a hadi célokra szánt óriási összegek a szakbarbár katonai parancsnokok kezébe kerülhetnek, s ezzel nemcsak gazdasági hatalmat ruháznak rájuk, hanem még a propaganda ilyen hatékony eszközei is a birtokukba jutnak.

A helyzet tehát a következő: mindkét fél szeretné kizárni, hogy a másik fél normális vezetői kezdeményezzék a nukleáris háborút, s ezért inkább megkockáztatja; 1. hogy a saját országában a nem normális vezetők, főleg az elvakult és meggondolatlan katonai parancsnokok kerülnek hatalomra; 2. hogy a saját nem normális vezetői kezdjenek atomháborút; 3. hogy az atomháború a saját védelmi hibájából törjön ki; 4. s hogy a háborút a saját alacsonyabb rangú katonai parancsnokai robbantsák ki. Már ebből is világosan kitűnik, hogy az elrettentés politikája nem nyújt ésszerű biztosítékot az atomháború kitörése ellen, sőt inkább növeli annak veszélyét.

Mivel pedig a háború kitörése mindkét félre nézve egyaránt katasztrófális, így nyilvánvalóan közös érdek a háború kitörésének minimálisra való korlátozása. Mindkét tömb népeinek tehát egyaránt érdeke, hogy vezetői ne kövessenek el nukleáris agressziót, s ebből logikusan adódik a kérdés: miért ne szervezné meg elsősorban mindkét fél a saját vezetőinek elrettentését, pontosabban: miért ne teremtené mindkét fél jogi-szervezési és lélektani intézkedésekkel olyan helyzetet, hogy vezetői belássák: az agresszió előkészítése, valamint az azzal való fenyegetés számukra sem csupán a bukást, hanem a fizikai megsemmisülést is jelenti. Megkísérlem felvázolni, hogy mennyire fontos már egy ilyen rendszer megteremtése. Ez tudniillik ugyanazt a lélektani hatást váltaná ki, mint az elrettentés céljából folyó fegyverkezés, de sokkal biztonságosabban és olcsóbban. Egyúttal megszűnne minden lehetőség a fegyverkezés és az általa kiváltott kockázat igazolására.

III. Minden civilizált társadalom egyik alapelve a tagjai közötti kölcsönös bizalom, az a meggyőződés, hogy kicsi a valószínűsége, miszerint valaki, legyen az akár idegen is, bűncselekményt (főleg emberölést) követ el. Ezért ésszerűtlen állandó jellegű óvintézkedéseket foganatosítani. Ez a bizalom vonatkozik más országok polgáira is. Az idegen országok vezetőivel szemben azonban nincs meg ez a bizalom az agresszió elrendelésé

nek különleges bűncselekménye kérdésében, illetve más országok lakossága lemezárulásának elrendelését illetően. Ennek oka, hogy az államot olyan „klikk”-nek tekintik, amelynek minden megengedett, ha a nemzeti célok eléréséről van szó. „A nemzeti szuverenitás azt jelenti, hogy a nemzetek minden szokással és törvénnyel szentesített jogot fenntartanak arra, hogy más nemzetek tagjait megöljék, ha saját nemzeti érdekeiket védik, vagy ha azok megvalósításáért harcolnak.”³ Ez egy közgazdásztól származó, durva meghatározás, elméleti és jogi szempontból is pontatlan, de híven tükrözi a tömbországok számos vezetőjének a *Staatsraison*-ról alkotott felfogását. Meddő lenne jogi vitát folytatni e felfogással, ugyanis senki sem tagadja, hogy az agressziót tiltja a nemzetközi jog. Az efféle felfogás miatt nem sikerült azonban meghatározni még az agresszió fogalmát sem, hisz egyetlen vezetőt sem büntettek még meg agresszió előkészítéséért, hacsak nem tartozott a vesztesek közé. Továbbá egyetlen jogrend sem kísérelte meg hathatós szankciók előírásával saját vezetői ellen agresszió miatt. Hasznosabb lenne tehát tüzetesen megvizsgálni, kinek és hogyan kell meghatározni a nemzeti célokat, és hogy milyenek lehetnek ezek a mai világban. Vajon valóban igazolhatja-e a *Staatsraison* az emberölést?!

Az imperialista államok vezetői által kitűzött nemzeti cél az első világháború előtt a gyarmatok megszerzése, illetve megtartása volt. Az a nemzeti cél, amelynek alapján a német vezetők kirobantották a második világháborút, szintén az idegen területek meghódítására irányult. Mindehhez a vezetőknek sikerült megnyerni népük jelentős részét, mert sokuk hitt abban, hogy ezzel gyors fejlődést és jólétet biztosítanak a nemzet egészének.

A gyarmattartó birodalmak tisztán közgazdasági szempontból való elemzése (amilyet például John *Strachey* végzett a *The End of Empire* című munkájában) meggyőzően bizonyítja, hogy az imperialista országok egész népének már abban az időben is csak elenyésző, szinte semmilyen haszna nem származott a gyarmatosításból, sőt a későbbiekben még kárt is hozhatott nekik, amennyiben hazájukban elhanyagolták a beruházásokat, de ugyanakkor a gyarmatokat is megrekesztették gazdasági fejlődésükben. Kétségtelen, hogy a gyarmatosításból csak a lakosság egy kis hányada húzott hasznot. „Ha a nemzeti érdek még mindig kizárólag a részvény- és kötvénytulajdonosok (a lakoságnak körülbelül 10 százaléka) érdekeivel azonosul — mint ahogy még ma is nagymértékben ez a helyzet —, akkor megvan az ésszerű alapja annak az óriási jelentőségnek, melyet általában a tengerentúli beruházásoknak tulajdonítanak az egyéni haszon és az ezt kísérő imperializmus szempontjából. Ezzel szemben, ha a nemzeti érdek a brit bérmunkások és tisztviselők jólétével azonosul (ők képezik a lakosság 90 százalékát) akkor Nagy-Britannia számára sokkal kedvezőbbek az ország területén végzett beruházások.”⁴ Az elemzés helyességét bizonyítja azon nemzetek életszínvonalának alakulása a háború után, amelyek nem hogy új területeket nem szereztek, de még vesztek is: Nagy-Britannia, Németország, Hollandia, Olaszország és Japán.

Igy ma már nyilvánvaló, hogy azok a nemzeti célok, melyek miatt két világháború is folyt, teljesen tévesnek bizonyultak azon nemzeteknek a

szempontjából, amelyek vezetői e háborúkat kirobbantották. Mindkettőt az alapvető gazdasági tények ismeretének hiányában kényszerítették rá a népre. A nemzeti szuverenitásnak az így meghatározott nemzeti célokhoz való kötése tehát két katasztrófális háborúhoz vezetett.

A logikus következtetés mindebből az, hogy az egyes nemzeti célkitűzések közérdekűek az egész emberiség számára, és valamennyi nemzet érdeke, hogy ezek meghatározását ne bízsa saját vezetőinek szabad akaratára, akik éppoly tudatlanok lehetnek, vagy éppúgy egy szűkebb társadalmi csoport érdekei vezérelhetik őket, mint a korábbi háború kirobbantóit. Nemzetközi viszonylatban valamennyi népnek és nemzetnek nyíltan és kölcsönös megbeszélés alapján úgy kell meghatároznia nemzeti céljait és érdekeit, hogy ezek elérésében ne az agresszió vezérelje. Ha pedig minden ország belső jogrendje olyan rigorózusan megköveteli ezen előírások tiszteletben tartását is az államvezetőség részéről, mint pl. a költségvetési szabályokét, akkor végre megszűnik az a visszás helyzet, hogy a nagyhatalmak élén álló személyiségeket szigorúbban ellenőrzik még a legkisebb kölcsönök felhasználását illetően is, mint a legnagyobb hatóerejű atombomba bevetése tekintetében.

Milyen lehet a fent ismertetett módon megállapított nemzeti célkitűzés tartalma, és miért zárja ki az agressziót? *Shaw* már említett emberevőjének utilitarista gondolatmenetével szemben — több-kevesebb erkölcstelen igazolással — olyan gazdasági érveket lehetett felsorakoztatni, melyek szerint az emberölés nem célja, hanem csupán a nem kívánt mellékterméke a háborús pusztításnak. A háború révén azonban rabszolgákat, jobbágyokat, új területeket, új gyarmatokat lehetett szerezni, tehát segítségével vált lehetővé az emberek kizsákmányolása. Amíg a műszaki ismeretek fejlettségi szintje nem tette lehetővé, hogy az ember jóval többet termeljen, mint amennyi a tisztességes megélhetéséhez szükséges, az emberi munka kizsákmányolásának egyetlen módja volt: rákényszeríteni az elnyomottakat, hogy kevesebbet fogyasszanak a szükségesnél, s ezzel védhető volt az állítólagos argumentum. Csakhogy ma már ez tarthatatlan. A termelőerők fejlődése oda vezetett, hogy mások munkája úgy használható ki a legjobban, ha egy megfelelő elosztási rendszerrel korszerű termelőeszközöket bocsátanak a rendelkezésükre és ésszerű szervezési formákat biztosítanak számukra. Mindez aránylag rövid idő alatt aktivizálja a gazdaságilag passzív embereket és vidékeket; többet fognak termelni, mint amennyi a megélhetésükhöz feltétlenül szükséges, s ezáltal hozzájárulnak az általános gazdasági fejlődéshez. A nemzetgazdaság szempontjából a primitív kizsákmányolás nem lehet kifizetődő, mert a korszerű gazdaság már megfelelő műveltségű termelőközösséget igényel, amely nem tűri többé az elnyomást. Viszont a modern gazdaságba szervezett termelők sokkal többet képesek nyújtani, mint amennyi primitív kizsákmányolással kisajtolható belőlük.

A műszaki fejlődés velejárója, hogy gazdasági szempontból az országhatáron túli ember is ugyanolyan értékűvé válik, mint a határon belüli. Néhány példa: a Kínai Népköztársaság nemrég óriási mennyiségű búzát vásárolt Kanadától és Ausztráliától. Ha a vásárlás előtt egy atomtámadás

tönkretette volna termésüket, a kínaiak milliói éheztek volna még akkor is, ha az atommegtorlás elmarad. Egy ország tudósainak legyilkolása, vagy ha csupán akadályokat gördítenek munkájuk elé, egyformán akadályozza minden országban a tudomány és a technika, ezzel együtt pedig a termelés fejlődését is. Ha Hitler légi hadereje elpusztította volna az antibiotikumokat felfedező tudósokat, akkor ma a németeknél is halálos betegségnek számítanának azok, melyeket e gyógyszerek sikeresen gyógyítanak. Ha a japánok az ellenséges országokban lehetetlenné tették volna a tranzisztorokat megalkotó tudósok munkáját, manapság a saját gazdaságuk sem lenne olyan fejlett stb. *Galbraith* professzor mutatott rá (*The Liberal Hour*), hogy századunk az ember százada, nem pedig a gépé: az ember, az emberi tudás gazdaságilag még sohasem volt ilyen értékes. A tömbhatárok lassíthatják ugyan az utas- és áruforgalmat az egyes országok és földrészek között, de az emberi tudás legújabb vívmányainak térhódítását már nem tudják tartósan megakadályozni, mert enélkül az általános fejlődés és előrehaladás is megtorpanna.

Kézenfekvő tehát, hogy a várható megtorlástól eltekintve sem lehet egyetlen népnek sem gazdasági haszna, csak kára minden olyan akcióból, melynek során más népek tagjait ölik meg. Ma már az állam klikk-szerű felfogása sem igazolhatja azokat a nézeteket, melyek szerint a cselekedetek bizonyos fajtáit, mint például a *iure imperii* alapján végrehajtottakat, ki kell vonni a rendes bíróságok hatásköréből és országuk büntetőjogának hatályából. Például a Suez elleni támadásra biztosan nem került volna sor (1956-ban), ha a támadást elrendelő vezetők számoltak volna azzal, hogy a támadáskor elkövetett emberöléseket éppolyan bűntényként kezelik, mint a saját állampolgáraik ellen elkövetetteket, és felelősségre is vonják őket értük honi bíróságuk előtt.

Világos, hogy manapság már nem lehet gazdaságilag megindokolni a más népek megsemmisítésére irányuló akciókat, nem tekinthetők nemzeti célnak, tehát a nemzeti szuverenitás fogalmával sem leplezhetők. Marad tehát a kérdés: lehet-e ennek gazdaságon kívüli oka is? A presztizskérdés még mindig aránytalanul nagy szerepet játszik a nemzetközi viszonyokban. A nemzetközi *status seeking* elavult fölfogása, melynek alapját gyakran a vezetők személyes tekintélye képezte és képezi, már eddig is súlyos gazdasági károkat okozott és akadályozta a nemzetközi együttműködést. Az erőviszonyokra épülő személyi presztizst viszont már eléggé lejáratták, így nehezen hathat a nemzeti célok meghatározására, különösen ha nyilvános vita alapján döntenek róluk. Ékes példája ennek az algériai kérdéstről tartott francia népszavazás, amikor is kitűnt, hogy mily kevésbé érdekli az ilyesmi a nép egészét.

Viszont sokkal nehezebb kérdés a világ ún. ideológiai megosztottsága. Létezik-e valójában ilyen megosztottság, és igazoltan hat-e a nemzeti célok meghatározására? A tömbhatárok között a világ nemcsak a tudomány és a technika, hanem az államberendezés céljáról alkotott eszmék terén is egységes. Mindkét oldalon elismerik, hogy e berendezés alapvető célja a népet szolgálni, vagyis az állam minden lakosának jólétét elősegíteni a kul-

túra és a gazdaság fejlesztésével, s közben biztosítani a megtermelt javak minél igazságosabb elosztását. Különbségek csupán a társadalmi berendezés kitűzte célokat minél jobban megvalósítani képes technika körül merülnek fel. A kapitalizmus szószólói már régen nem tudják védeni a magántulajdon szent és isteni eredetét. Csak azt állítják, hogy erre a berendezésre feltétlen szükség van az egyéni kezdeményezés serkentése érdekében, és hogy emiatt a tőkés gazdasági rendszer egészében véve hatékonyabb a szocialistánál. Gyorsabban és jobban fejleszti a gazdaságot, fellendíti a művelődést, és a nemzeti vagyon felosztásában tapasztalható némi igazságtalanságok ellenére is mindenki számára hasznosabb.

Az az állítás, hogy az államberendezés technikája körüli véleményeltérés ideológiai nézetkülönbség, korunk legveszélyesebb félrevezetése, mert lehetővé teszi az e téren érdekelt csoportoknak, hogy minden tárgyilagos vitát megakadályozzanak mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban. Még 1961-ben hallottam egy vitát az amerikai televízióban a *Kennedy*-féle közigazgatás legújabb szociális intézkedéseiről (az idősök betegbiztosítása és a munkanélküli segély kiterjesztése), amelyek ugyan már régóta szükségessé voltak, de azért továbbra is túlságosan kényes kérdésnek tekintették. A vitában az intézkedések ellenzőinek (szenátorok, az orvosegyesület elnöke) legfőbb és egyetlen érve az volt, hogy a javasoltak gyakorlatilag a szocializmushoz vezetnek. Erre a közigazgatás egyik titkára, a tervezett intézkedéseket védve, kijelentette: ha ez igaz lenne, ő maga is ellenük szavazna. A közgazdászok ezzel szemben már jó ideje szorgalmazták az idős emberek betegbiztosítását és a munkanélküli segély kiterjesztését, nemcsak humanitárius okból, hanem a gazdasági hanyatlás ellenszereként is, tehát az amerikai gazdaság egészének érdekében. Nyilvánvaló, hogy az intézkedések ellenzői csak saját osztályérdekeiket védték. Emiatt nem is bocsátkozhattak tárgyilagos vitába a javasolt intézkedések nemzetgazdasági hasznosságáról. Számukra az egyetlen kiút a vita ideológiai, vagy még pontosabban, teológiai síkra való áthelyezése volt, ahol az érvényes dogma szerint a szocializmus a tökéletes rossz megtestesítője. Így teremtettek vallást, isten nélkül ugyan (mert a kapitalizmust mégsem lehetett abszolút jóként védelmezni), de egy igen erős ördöggel szemben, mert éppen kapóra jött a sztálinizmus kiegyenlítése a szocializmus eszméjével. Nem is olyan régen *Humphrey* szenátor egy nyilatkozatában (az *Express*-ben) kijelentette, hogy az amerikaiaknak a Szovjetunióról olyan elképzeléseik vannak, mintha ott Sztálin óta semmi sem változott volna. A szocializmus ilyen dogmatikus felfogása, amelynek védelmére egy meglehetősen erős inkvizíciót, a Mc Charthy-izmust hozták létre, segítséget nyújt az egyes érdekcsoportoknak, hogy az így kiagyalt szocializmus elleni harc leple alatt megnyerjék a közvélemény lehangosabb rétegét, hogy az egész ország és az emberiség érdekeivel és törekvéseivel szemben a saját érdekeiket szorgalmazzák. Ebben pedig a másik oldalon kiváló szövetségeseik a sztálinisták, akik viszont — ahelyett, hogy a társadalmi berendezési technikából adódó szükségyszerűen különböző kérdésekkel foglalkoznának — a szocializmust akarják a megcsontosodott dogmák rendszerévé alakítani, ugyancsak saját pá-

pával és inkvizícióval. Számukra az abszolút, a múlt század végi kapitalizmus az ördög megtestesítője, amely semminemű szocialista vonást sem fogad be, és amelyet békés úton nem lehet megváltoztatni, csak erőszakkal kiirtani.

A társadalom javítására irányuló törekvés ugyanolyan része az emberi nem általános kalandozásainak, mint például az orvostudomány, a technika, kémia stb. fejlesztése. Ugyanazon okokból, ami miatt a modern gazdaság számára a határon túli ember is egyenlő értékű a határon innenivel. Az a társadalmi berendezés, amely lehetővé teszi a hatékonyabb termelést, a tudomány és a kultúra gyorsabb fejlődését az egyik félnél, a másik számára is ugyanolyan hasznos. Ezért a minél jobb társadalmi berendezésért folytatott harc világszerte olyan általános emberi feladat, mint például a minél jobb egészségvédelemért folytatott küzdelem. A társadalmi berendezéssel foglalkozó tudomány egyenértékű a tudomány többi ágával, a tudomány viszont nem lehet csak egy adott ország belügye. A kérdéshez való tudálékos hozzáállás következménye, hogy nemzetközi viszonylatban éppen a társadalmi berendezést kell még mindig a legnagyobb fokú belügyként kezelni. E hozzáállás a legjobb esetben versenytérnek tekinti a társadalmi berendezések közötti különbséget, ahelyett, hogy közös vizsgálódás és együttműködés tárgyává tenné a minél jobb eredmények elérése végett.

A harmincas évek nagy válsága után bevezetett nemzetgazdasági eredmények mérése (bruttó és nettó termelés, termelékenység, egy főre eső nemzeti jövedelem stb.) óta fennáll az egyes társadalmi berendezések eredményeinek kimutatási lehetősége. A tárgyilagos tudományos vitához megvan tehát az alap, hogy miként szolgálja egy berendezés a nemzetgazdaságot, valamint a világ gazdaság egészét. A lényeg, hogy rendelkezésünkre állnak az egész világon egységesen alkalmazható mércék a társadalmi berendezések hatékonyságának mérésére, az általánosan elfogadott tudományos módszerek alapján. Létezik közérdek is, hogy minden helyen a lehető legjobb legyen a társadalmi berendezés. Ezek szerint ésszerűtlen és célszerűtlen volna a vitát más irányba terelni. Olyan objektívnek kellene lennie, mint pl. az orvostudományban, ahol minden résztvevő a legjobb megoldás megelégsére törekszik, de senkire sem kényszeríti rá a saját tudományos vívmányait.

Nyilvánvaló tehát, hogy a társadalmi berendezések közti különbségek nemcsak hogy nem szolgálhatják más országok állampolgárai legyilkolásának a törvényesítését, hanem éppen ezek a különbségek képezik az országok közötti együttműködés alapját. A társadalmi berendezés technikája körül folyó tudálékos és becstelen, eszmei különbségekkel is kódósított torzsalakodás még a hidegháború jelenlegi formái mellett is sokkal nagyobb emberáldozatot szedne, mint amilyenekkel egy összekülönbözés járna, mondjuk, az orvostudományi módszerekről, vagy mint amennyit bármelyik eddigi „meleg” háború követelt. A fejlett országoknak ugyanis megvan a lehetőségük arra, hogy a saját lakosságuk életszínvonalának csökkentése nélkül segítsenek a fejletleneken. Csakhogy ők a segélynyújtás helyett gazdasági erejüket fegyverkezésre fordítják, az emberiségnek pedig több mint

a felét éhhalál fenyegeti és fertőző betegségek tizedelik. Így azután még az a kevés segély is, amit folyósítanak, hatástalanná válik, mert akadályozza egy olyan berendezés kialakulását, mely képes lenne a segélyt hatékonyan felhasználni. Andrew *Schonfield* könyvében a következőket olvashatjuk ezzel kapcsolatban: „Ha figyelembe vesszük a kommunizmus minden előnyét, azt hihetnénk, hogy a legbölcsebb, sőt a legemberségesebb cselekedet lenne hagyni a fejlődő országokat, hadd lépjenek a kommunizmus útjára. Egészen bizonyos, hogyha két szegény, azonos természeti kincsekkel rendelkező nép egyidőben fogna országépítésbe, a gyorsabb fejlődésre kifejezetten nagyobb esélye lenne a kommunista berendezésének. Az igazi ellenérv az, hogy tartós erkölcsi és politikai kár származik abból, ha egy népet a kommunizmus malomkövei közé kényszerítenek. Hosszú idő kell ahhoz, hogy a totalitáris egyeduralom szokásai elhaljanak mind a vezetők-nél, mind a népnél.”⁵ E tételben a szerző mintha összefoglalta volna a mindkét fél által gyakorolt dogmatizmus kilátástalanságát. Sok évi tapasztalat igazolja, hogy a gazdasági tervezés, a beruházások társadalmi ellenőrzése, tehát igen erős szocialista elemek bevezetése nélkül a fejletlen országok gazdasági segélyezése aligha vezethet más eredményre, mint egy megvesztegethető csoport gazdagodásához. Az lenne logikus, ha a segélyező országok a rászorulóknak gazdaságának szocialista alapokra való helyezését javasolnák, hogy a segély ne vesszen kárba. Csakhogy rendszerint az ellenkezője történik, s így a támogatás bizonyos csoportok megvesztegetésévé válik azzal a céllal, hogy akadályozzák meg fejletlen hazájuk ésszerű berendezését. Az indok az elmondottakban rejlik: a szocializmus kiegyenlítése a sztálinizmussal, páni félelem mindentől, ami szocializmusnak nevezhető. Az *unae sanctae ecclesiae* dogmatikusai azt állítják, hogy a szocializmus csak a táboron belül lehetséges. Ez az előbbi tételnek a másik, az ellentétes tömbből eredő oldala, miszerint maga a szocializmus kényszerít táborba. Ezt még inkább a sztálinisták szeretnék, akik a sztálini rémuralmat a szocializmus dogmájának tekintik. Ezzel pedig még nagyobb félelmet keltenek a fokozott társadalmi fegyelem ellen, amely a fejletlen gazdaságnak a fejlődés útjára való irányításához szükséges.

IV. Eszerint a tárgyilagos és tudományos módszerekkel meghatározott nemzeti érdekeknek, ezzel pedig minden nemzeti célkitűzésnek is ki kell zárnia a más nemzetbeliek megölésére irányuló akciót, s egyben mindennemű támadást is. Bővíteni kell viszont a más népekkel való együttműködést, nemcsak gazdasági és tudományos téren, hanem a társadalmi berendezés kérdésében is. Ha sikerülne az ilyen nemzeti célokat világosan és nyilvánosan megfogalmazni, és minden országban törvényerőre emelni úgy, hogy a jogrend szavatolja is a tiszteletben tartásukat, továbbá ha elérnénk, hogy ezt a vezetők is kötelességüknek tekintsék, akkor minden ok és igazolás megszűnne az atommal való megfélemlítésre és általában a fegyverkezésre.

A tudományosan meghatározott nemzeti célkitűzés minden állam legfőbb törvénye, az alkotmánynak az a része, amit nemzetközi szinten folytatott vita alapján kell meghatározni. A nemzeti célkitűzésekről szóló tudományos vita ugyanis csak nemzetközi szintű lehet, mert még mindig lé-

teznek olyan országon belüli „tiltott” témák, amelyekről a hazai részvevőknek túlságosan kockázatos lenne vitázniuk. Jó példa erre a már ismertett amerikai vita a szocializmusról. Ezenkívül az egységes világ megköveteli, hogy a nemzeti célkitűzéseket kölcsönösen összehangolják.

Az emberiséget századunkban három nagy csapás érte, az első világháború, a nagy gazdasági válság és a második világháború. Ezek pedig mind a butaságra és tudatlanságra vezethetők vissza, amelyek már annyi felesleges szenvedést és veszteséget okoztak. Együttműködéssel a világ rengeteget nyerhet, de torzsalkodással mindent el is veszíthet, ezért az együttműködés hiányának nem lehetnek racionális okai. Az adott helyzetben azonban kívánni a katasztrófát és csak utána kutatni annak ostoba és észszerűtlen kiváltó okát, túlon túl veszélyes. A nemzeti célkitűzésekről folyó vita ezért egyfajta társadalmi pszichoanalízis kellene hogy legyen, amely rámutatna a nemzetközi együttműködés akadályaira. A tilalmak gyakran a nemzeti állam egyes befolyásos csoportjainak érdekeit tükrözik, ezért e vitában megkerülhetetlen a tényleges hatalmi struktúra elemzése is. Az amerikai társadalomra vonatkozóan C. Wright-Mills végzett ilyen munkát a *The Power Elite* című könyvében. Már csupán emiatt sem várható, hogy a nagyhatalmak vezetői kitörő örömmel fogadnának egy ilyen vitát, s a szükséges őszinteséget sem lenne könnyű elérni. Mégsem hiszem, hogy elene lehetne szegülni egy komoly és hasznos, a nemzeti célok meghatározását és összehangolását előirányzó vitára való felhívásnak, melyet a hazai és a nemzetközi közvélemény tágabb körei kezdeményeznének.

A tömegtájékoztatói eszközök, elsősorban a televízió, bizonyos nemzetközivé válás nélkül veszélyesek a demokráciára nézve. Viszont ha internacionalizálják őket, a nemzetközi és belső viszonyok magasabb rendű demokratizálásának alapjait képezhetik. A nemzetközi viszonyok demokratizálásának előfeltétele, hogy minden ország külpolitikáját nyilvánosan, a televíziókamerák előtt vitassák és határozzák meg. A vitát a nemzeti célkitűzéssel kell kezdeni.

V. Egy alkalommal már megpróbáltam megbizonyítani,⁶ hogy a valóban korszerű jog tudományos módszerekkel való megalkotását elavult és alapatlan pszeudorealistikus felfogások gátolják. Alapjában véve ezek képezik a mozdulatlanság okát, amelyek útjában állnak egy olyan jogi rendszernek, amely kizárná az atom- és általános háborús veszélyt. Amíg el nem vetik azt a felfogást, hogy a nemzetközi jog legfontosabb szabályainak tiszteletben tartását az államok ellen irányuló szankciókkal lehet biztosítani, és főleg, amíg ezt tartják az egyetlen reális, járható útnak, lehetetlen a nukleáris elrettentésnél egyebet kitalálni. A rendszer képtelensége viszont, hogy elhárítsa vagy legalábbis csökkentse az atomháború veszélyét, csak újabb bizonyítéka annak, hogy alapjait téveszmék képezik.

Az ellenerő megszervezésének valós lehetősége csak azon a felfogáson alapulhat, hogy az atomháború veszélyének elhárítása nemcsak egy ország érdeke a másik ellenében, hanem minden ország közös érdeke. Valamennyi ország elsősorban saját határain belül köteles megtenni a szükséges intézkedéseket az atomháború és általában a háborús veszély elhárítására. Ez

gyakorlatilag azt jelenti, hogy átfogó intézkedéseket kell foganatosítania saját vezetői ellenőrzésére.

A veszély nem annyira abból ered, hogy az államok úgy tartják: minden eszköz megengedett, ha nemzeti érdekekről van szó — amint azt *Rostow* előbb ismertetett definíciója is hangsúlyozza —, hanem inkább abban rejlik, hogy ezt a tételt a vezetők többnyire tévesen alkalmazzák, mert ők maguk határozzák meg — alapjaiban tévesen — a nemzeti érdeket. Ezt pedig vagy tudatlanságból teszik, vagy azért, mert a nemzeti érdeket a lakosság egy aránylag kis részének érdekeivel egyenlítik ki. Az igazi nemzeti érdek a modern világban egybeesik a nemzetközi közösség érdekeivel. Emiatt a háborús veszély elhárításában az első lépés biztosítani e célok tárgyilagos tudományos módszerekkel való megállapítását. Már a fentiekben rámutattam, hogy ezt a modern tömegtájékoztatási eszközök segítségével lebonyolított nyilvános nemzetközi vitában lehetne elérni. Egy ilyen vita legfőbb eredménye az lenne, hogy feltárná a világ előtt azt a kegyetlen butaságot, amely kiváltója lehet a harmadik világháborúnak és amely a hidegháború oka is egyben, hisz rámutatna arra, hogy nem csak hogy antagonizmus nincs a — főleg a legnagyobb és legfejlettebb — nemzetek lényegbevágó érdekei között, hanem ellenkezőleg: nemzeti érdekeik közösek. Ezzel mozgósítaná a közvéleményt — a nemzetközi viszonyok egyetlen lehetséges szankcióját — az így megállapított nemzeti érdekek, valamint a tiszteletben tartásukat szavatoló intézkedések mellett.

Egy ilyen vita olyan nyilvánvalóan szolgálná minden nép összérdekét, hogy a részvétel benne — ehhez nem fér kétség —, a vezetők nemzetközi jogi kötelessége kellene hogy legyen — természetesen, ha a nemzetközi jog alapjának a vezetők azon kötelességét tekintjük, hogy az általuk vezetett nép jólétéről gondoskodjanak.

A jogilag szervezett ellenerő létrehozásának második szakasza olyan rendszer életre keltése lenne, mely szavatolná az államoknak az előbb ismertetett módon megállapított nemzeti érdekekkel összhangban levő magatartását. E rendszer fő része minden állam belső jogi — főként alkotmány- és büntetőjogi jellegű — intézkedése kellene, hogy legyen. A nemzeti célkitűzéseket az alkotmányba is be kellene iktatni, mégpedig úgy, hogy megszegésük legalább olyan szankciókat vonjon maga után, mint bármely más alkotmányszegés. Az államhatalom szervezeti felépítésének is az atomveszély elhárítását kellene szolgálnia. Itt annak az alapelvnek kell érvényt szerezni, mely szerint egyetlen vezető és egyetlen vezetőség sem eléggé alkalmas arra, hogy olyan katonai potenciált bízzanak rá, ami lehetővé teszi nukleáris csapásmérő eszközök létrehozását. Ebből következik, hogy minden országnak decentralizálnia kell hadseregét és rendőrségét. Valószínűleg éppen e kérdéssel kapcsolatban lesz a legnehezebb letörni a tegyveres hatalom centralizálásának szükségességéről kialakított, még a nemzeti államok keletkezésének idejéből származó előítéleteket. Meggyőződésem, hogy Machiavelli ma éppen olyan hévvel követelné ezek decentralizálását, mint amilyenell annak idején a központosításukért szállt síkra. A büntetőjog egyik lényegbevágó reformja — amely az előítéletek

hasonló ellenállásába ütközik majd — az emberölésre vonatkozó különbségtétel felszámolása kell hogy legyen, függetlenül attól, hogy azt az országhatáron belül vagy kívül követték el.

Noha főleg belső jogi intézkedésekről lenne szó, ezek nem érnék el céljukat, ha nem tudnák meggyőzni a külföldi közvéleményt arról, hogy elég hatékonyak ahhoz, hogy a támadás lehetőségét kizárják. Ezért lenne feltétlenül szükség nemzetközi szinten való megvitatásukra. Szükség esetén nemzetközi intézkedésekkel kellene biztosítani hatékonyságukat, például lehetővé kellene tenni, hogy külföldi vagy nemzetközi szervek is javaslatot telessenek a hazai szerveknek az előírt rendelkezések alkalmazását biztosító intézkedésekre vonatkozóan.

Végezetül a rendszert kiegészítené egy úgynevezett mechanikus biztosítás: az emberek gyakoribb utazása az egyik országból a másikba. Még a nem egészen normális vezetők is haboznának megnyomni a gombot, ha tudnák, hogy ezzel a saját turistáiknak, kereskedőiknek, egyetemi hallgatóiknak, tudósaiknak, művészeiknek tízezereit vagy esetleg százazereit ölnék meg. A nemzeti célkitűzésekről folytatandó vita rámutat majd az e téren fennálló korlátozások értelmetlenségére.

VI. A nukleáris fenyegetés (elrettetés), alapvető indítéka és alapvető lélektani eszköze a félelem. Annak a rendszernek indítéka, amely az előbbi helyettesítené, és amelyet fent kifejtettem, minden nép saját valós érdekeinek felismerése lenne, lélektani fegyvere pedig a kölcsönös bizalom megteremtésén és felismerésén alapulna. Nem könnyű a saját érdek felismerését megvalósítani: *Kennedy* elnök annak idején (1962 júniusában) igyekezett meggyőzni az amerikaiakat bizonyos gazdasági intézkedések szükségességéről, amelyek nyilvánvalóan a nemzet érdekeit szolgálják, de úgy látszik, sikeresen támadták a szocializmussal szembeni előítéletekből fakadóan. Jó példa ez arra, hogy egy ország belső fejlődése szempontjából is milyen fontos és hasznos a belső berendezés körütekintő megvitatása és elemzése, de csak akkor, ha az ellenséges vagy legjobb esetben versengő hazzáálláson túllépve a tudományos együttműködés képezi kiindulópontját. Egy ilyen vita lehetne egyben legerősebb fegyvere a kölcsönös bizalom megteremtésének, ami feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a szellem, mely hatalmasabb a fegyvernél, végső győzelmet arasson. Erre még soha annyi remény nem volt, mint ma, de sohasem volt még ilyen nagy a lehetőség eljátszásának veszélye sem.

FEJŐS ISTVÁN fordítása

Jegyzetek

⁶ Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 1957/3. szám.

² A *Le Monde*-ban megjelent nyilatkozat, 1961. július 9—10-én.

³ Rostow, *The Stages of Economic Growth*.

⁴ J. Strachey, *The End of Empire*, London, 1959, pp. 180 ff.

⁵ A. Schonfield, *The Attack on World Poverty*, London, 1960, pp. 16 ff.

⁶ Jugoslovenska revizija za međunarodno pravo, 1957/3. szám.